

JADIDLARNING MA'RIFATPARVARLIK FAOLIYATIGA NAZAR

Muallif: To'rayev O'lmasbek Safarali o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti.

Tadbirkorlik va boshqaruv fakulteti.

107 T-22- guruh talabasi

E-mail: bavariyamyunxen00@gmail.com

Annotatsiya: Mustamlakachilik davrida ham xalqni uyg'otish, o'sib kelayotgan yoshlarni savodli qilish, chet el tajribalarini o'rganib, o'z yurtimizda qo'llash uchun yoshlarni chet el (asosan Turkiya va Germaniya) kabi davlatlarga yuborib, yurtimizda ham qo'shni davlatlarda ham maorif- ma'rifat uylarini tashkil etish, mustamlakachi davlatga qarshi xalqni uyg'otish, aholi, front va front ortida xizmat qilayotgan fuqarolar uchun ham turli yordamlar, ko'ngilochar teatr truppalarini tashkil etib ba'zi pyesalarni sahnalashtirib xalqqa xizmat qiladigan yurt fidoiy qahramonlarini yetishib chiqqanligi ham bizning ota bobolarimiz nafaqat qadimgi davrdan balki mustamlakachilik davrida ham butun jahonga ilm ma'rifat nurlarini tarqatganligidan dalolat beradi. O'sha paytlarda bu kabi fidoiylarni "**Jadidlar**" deb atashgan. Bu harakat avvalo Qirimda paydo bo'lib so'ng boshqa o'lkalarga ham yoyilgan. Quyida shu harakatga atroflicha to'xtalib o'tamiz.

Kalit so'zlar: Jadid, maktab, gazeta, Behbudiy, Avloniy, Munavvarqori, milliy ozodlik, mustamlakachilik, siyosat, malaka, savod, huquq.

KIRISH

O'zbekiston siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixini yaratishda jadidchilik harakatini tadqiq qilish muxim ilmiy muammolardan biridir. Bu sohada oxirgi vaqtda anchagina ilmiy va ommabop risola va maqolalar chop qilindi. Ularda jadidchilikka berilgan bir tomonlama, xaqiqatga zid baholarni noto'g'ri ekanligini isbotlovchi faktlar va izohlar berilgan, Hozir asosiy vazifa jadidchilik harakatining ilmiy jihatdan xolisona va halol tadqiq qilishdan iboratdir.

Jadidizmning o'rganishda qo'lga kiritilgan boy materiallarni umumlashtirish, unga yondoshishning nazariy masalalarini chuqurlashtirish, ob'ektiv ilmiy haqiqatni aniqlashga mos keladigan tadqiqot yo'llarini ishlab chiqmsh muhim muammolardandir. Jadidizm Turkiston ma'rifatparvarlik harakatining yukori

boskichidir. Uning namoyondalari mamlakatni feodal qoloqlikdan chaqarmsh, milliy mustaqillikka erishish uchun kurashdilar.

Jadidlar harakatida milliy ziyolilarning deyarli barcha ilg'or vakillari qatnashdi. Bular orasida Hamza, Avloniy, Xolmuhammad Axundiy, Ibroxim Davron, Siddiqiy, Mirmuxsin Shermuxamedov, Nazir To'raqulov va boshqalar bor edi. Jadidizm namoyondalarining qarashlarida xilma-xillik, ba'zi masalalarda jiddiy farq borligini inkor qilmagan holda, jadidizm mafkura, muayyan qarashlar tizimi sifatida kapmtalistik taraqqiyoti extiyojlarini ifodalardi. Jadidlar harakatining sosial ildizlari milliy burjuazianmng vujudga kelmsi va uni mmlmy ozodlikka intilishiga bog'liqdir. Turkistonda jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishiga Rossiya musulmonlarining milliy ozodlik harakati Mafkurchilarini ta'siri ham katta bo'ldi. Turkistonda Sharqda rivoj topgan mustamlakachilik zulmiga qarshm qaratilgan mafkuraviy oqimlar g'oyalari ham kirib kelardi.

1906 ymldan boshlab jadidlar Turkmstonda o'zlarining gazeta va jurnallarini nashr qila boshladilar. Ularning saxifalarida mustamlakachilik siyosatiga, feodal tartibotlarining ximoyachilariga qarshi qaratilgan keskin maqolalar ham bosilib turardi. Jadidchilik harakatining diqqat markazida turgan masalalardan biri maorif tizimini isloh qilishdan iborat edi. Milliy manfaatlarni himoya qila biladigan, iqtisodiy va siyosiy qaramlik va qoloqlikdan chikish muammolarini biladigan zamonaviy bilimga ega savodli kadrlar zarurligini jadidlar yaxshi anglashardi.

Mana shuning uchun xam dunyoviy bilimlarni o'rganish ishlari, maorif tizimini islox qilish masalasi XIX asr oxiri va XX asr boshlari Turkiston ijtimoiy fikrining diqqat markazidagi siyosiy masala bo'lib qoldi. Biz dinimiz va mamlakatimizni himoya qilishga qodir ishonarli va mustahkam vositaga ega bo'lmog'imiz shart. Bu vosita maorifdir, deb yozgan edi Bexbudi. Bexbudiyning bu fikrlari o'z axamiyatini hozir xam yuqotgani yuk. Jadidlar matbuotida maorifni islox qilish masalalari xar tomonlama muhokama qilindi. Unda maktab ishini iqtisodiy va moliyaviy tomonlari, ulamolar va chorizm ma'muriyatini yangi usul maktablariga munosabatlari, o'kuvchilar psixologiyasi va odobiga ijobiy tasir qilish metodikasi, o'qitish dasturlari va maktab ishiga oid boshqa ko'p masalalar haqida maqolalar mavjud.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish zarurki jadidlar o'z maqolalari va asrlarida maorif, ijtimoiy hayot va turmush tarzini ayrim tomonlarini islox qilish zarurligini uqtirish bilan birga yoshlar diqqatini musulmonlarning o'tmish madaniyatiga, ilm-fan sohasida erishgan shuxratlariga, diniy va xulqiy poklik masalalariga jalb qilganlar, bu o'tmishni mavjud ahvolga taqqoslab ko'rsatishga harakat qildilar. Jadid ziyolilari

orasida va matbuotda «Turon» g'oyasi ham keng tarqala boshlandi. Shu bilan bir qatorda jadidlar milliy doirada cheklanib qolmaslik, umuminsoniy madaniyat yutuqlari, fan va pedagogik fikr yangiliklaridan foydalanish zarurligini uqtirish sohasida ma'lum targ'ibot ishlarini olib bordilar.

Jadidlar siyosiy dasturi Turkistonni mustakilligi uchun kurashish vazifasiga qaratilgan edi. Birok jadidlar bu oliy maqsadni amalga oshirish chora va vositalarini tanlashda konkret ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyat bilan xisoblashdilar, imkoniyatlaridan kelib chiqdilar.

Jadidlar harakatining yirik namoyondasi, uning nazariy asosichlaridan biri MaxmudXuja Bexbudiydir (1879-1919). Bexbudiy fikrlarining teranligi, siyosiy ongining yuksakligi bilan jadidlar orasida ajralib turardi.

Bexbudiy Rossiya siyosiy hayotidagi turli partiyalarga bo'lgan munosabatini ifodalab, qoraguruxlar partiyasi faoliyatini koralaydi. Bu partiya, deydi Bexbudiy, podshox bilan xalqning bir-biri bilan muloqotda bo'lishiga g'ovdir. Xususan., biz musulmonlar o'z talablarimizni, din va iqtisod sohasida kamsitilishimizni podshohga arz qila olmaymiz, chunki Oliy Kengash a'zolari bizning barcha arzlarni rad qilib podshohga yetkazmaydilar. Bexbudiy sosial-demokratik va eserlar partiyalarining dasturlari va faoliyatini ham salbiy baholaydi. Biz musulmonlar uchun, deydi Bexbudiy, bu partiyalarga ko'shilish zararlidir. Ularning mulkchilik xaqidagi talablari xato va shariatga mutloq ziddir. Shaxs erkinligi, oila haqidagi fikrlari xam biz uchun mutloq to'g'ri kelmaydi. Siyosiy partiyalar ichida, deydi Bexbudiy, biz uchun tug'ri keladigan kadetlar partiyasidir, chunki bu partiya podshohning xalq bilan muloqotda bo'lishiga imkoniyat yaratuvchi davlat dumasi tarafdoridir.

Bexbudiy 1905 yilda tashkil topgan musulmonlar partiyasiga xayrixoxligini alohida ta'kidlaydi. Bu partiya, deydi Bexbudiy, o'zining umumiy siyosiy talablari va e'tiqodi bilan kadetlar partiyasiga yaqin bo'lsada, u musulmonlarni manfaatlarini himoya qilish uchun tashkil qilingan. Shuning uchun, biz Turkiston musulmonlari, siyosatda kadetlarni ko'llasakda, musulmonlar partiyasiga qushilishimiz darkor.

Musulmonlar partiyasi 1905 yil Nijniy Novgorod shahrida tashkil qilindi. Uning siyosiy talablaridan asosiysi musulmonlarning dinlariga xukumat ma'muriyatini aralashmasligini ta'minlash va mahalliy o'zini-o'zi idora qilish tizimini o'rnatishdan iborat edi.

Buni faqat davlat dumasi orqali amalga oshirish mumkindir, deb bildilar. Behbudiy Turkmanistonda musulmonlarni diniy va grajdanlik ishlay bilan shug'ullanadigan mahalliy boshqarma tuzish zarurligini ta'kidlaydi. Turkiston mahalliy

boshqarmasi qozilar sudi, vaqf mulkini taqsimlash, maktab va madrasa masalalari va boshqa diniy va milliy muammolarni o'z qaramog'iga olishi kerak. Biz Turkiston musulmonlari uchun, deydi Bexbudiy, diniy grajdanlik boshqarmasi suv va non kabi zarurdir, chunki busiz biz imonimizni yo'qotamiz va falokatga giriftor bo'lamiz. Bexbudiy maqolalari va isloh loyixalarida bayon qilingan g'oyalar jadidlar harakatining asosiy dastur xujjatlari, harakat ko'llanmasi sifatida xizmat qildi.

1917 yil fevral burjua demokratik inqilobi jadidlar tasavvurida dasturlarni amalga oshirish uchun imkoniyat paydo bo'lganligiga ishonch hosil qildi, milliy-ozodlik tuyg'ularining kuchayishiga olib keldi. O'lkadagi tub aholining siyosiy ongida va kurashida keskin o'zgarishlar sodir bo'lib, «Shuroi Islomiya». «Shuroi Ulamo» singari partiyalar tashkil topdi.

«Shuroi Islomiya» partiyasining rahbarlari Munavvarqori, Mustafu Choqae, Bexbudiy va boshqalar Turkistonda Muxtoriyat ta'sis etilishini, moliya, adliya, boshqaruv, maorif va boshqa sohalarda mustaqillikni, matbuot erkinligini talab qildilar. Bexbudiy Turkiston muxtoriyati qanday bo'lishini shunday tushuntiradi: «Muxtoriyat, biz Turkiston musulmonlari istaymizkim, Rossiya mamlakatiga yopishib turib, xorijiy va ishlarga aning ila bir bulib turib, daxil ishlar va tirikchiliklarimizni o'zimz idora etsak. Besh viloyatdan iborat Turkistonning har bir shahar va uezdidan bir necha nafardan-kishi saylanib Toshkentda katta markaz bir majlisimiz bulurki, barcha olur soliq va minbad joriy bulaturgan qonun va nizomnomalarni tuzib Turkistonda joriy qiladilar. Rusiya xukumati ila musulmonlar orasmnda shul majlis vosita bulur. O'zimizning muxofazatimiz uchun milliy jandarma, askarimmiz bulur. Mamlakat xazinasidan boshqa milliy va madaniy ishlarimizning masrafi uchun o'zimmizning aloxida xazinamiz bo'lur. Maktab va madrasalarimiz , vaqf va doril kazolarimiz o'z karamog'imizda bulur. Xulosa kalom davlat va siyosat ishlaridan boshqa barcha ishlarimiz o'z ixtiyorimizda bulur va buning uchun zamonaviy va madaniy nizomnoma va qonunnomalarni tahrir etmoq lozimdur. Turkistonda rus, yaxudiy, armani va boshqalar bo'lib, alar ila muomalamiz tug'risida yana yangi va zamonaviy qonunlar kerakdur».

Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun Ta'sis majlisi oldida talablarni qat'iy qo'yish zarur. Tasis majlisi ham o'z ixtiyori bilan mustakillikni bizga bermaydi. Biz, Turkiston musulmonlari, birlashib muxtoriyatni ta'sis majlisidan olmog'imiz kerakdur. Biz jonsizlik ko'rsatganda muxtoriyat agarda yuz sana so'ngra bulsun, bizga berishmaydur. Afsuski, «Xaq olinur, berilmas». 1917 yil avgust oyida «Kengash» gazetasida mo'xtoriyat loyixasi e'lon qilindi, Bu loyixani tuzishda Maxmud-Xuja Bexbudiy, Munavvar Kori, Abdurashidxonovlar faol ishtirok qildilar.

1917 yil sentyabrda «Markaziy .Shuroi-Islomiya» ning tashabbusi bilan chiqarilgan, o'lka musulmonlari s'ezdi bo'lib o'tdi. S'ezd qabul qilgan qarorda yoziladi: «S'ezd hokimiyat ishchi, soldat va krestyanlar Sovetlariga o'tishiga qarshi chiqadi. Xokimiyat koalision bo'lishi va mamlakatning -hamma kuchlariga tayanishi kerak, bu degani umumxalq hokimiyati bo'lishi kerak». Shunga qaramasdan bolsheviklar butun hokimiyat Sovetlarga berilishini talab qilib chiqishdi . Mana shu vaziyatda Bexbudiy, Munavvar qori, «Shuroi Islomiya» bilan «Shuroi ulamo" partiyalarining birgalikda harakat qilishga da'vat qildilar. Bu da'vat 17-20 sentyabr 1917 yml chaqirilgan umummusulmon s'ezdi qarorlarida o'z ifodasini topdi. Unda «Shuroi Islomiya», "Turon", «Shuroi Ulamo» partiyalar birgalashib, yagona kuch sifatida ish ko'rish vakti kelgani aloxida ta'kidlandi.

S'ezd ishida 500 kishi ishtirok qildi. Ular orasida Urol va Turgay viloyatlarining vakillari ham bor edi. S'ezd qabul qilgan xujjatlarda Turkistonning kelajak ijtimoiy-siyosiy tuzumi qonun chiqaruvchi oliy organ -parlamentga ega bo'lgan respublika bo'lishi ifodalanadi. Bu parlament «umumiy, to'g'ridan-to'g'ri, teng va yashirin ovoz berish yuli bilan besh yil muddatga Turkistonda yashab turgan barcha millatlarning teng vakillari asosida saylanmog'i lozim edi. Turkiston parlamentining qonun chiqaruvchilik vazifalari Rossiya respublikasining asosiy qonunlari va shariat talablariga mos bulmog'i zarur deb topildi. Bunda Turkiston federasiyasi o'z puli, o'z milisiyasiga ega bo'lishi, tinch vaqtlarda chet davlatlar bilan o'z chegarasini qo'riqlash uchun saqlash mumkin bo'lardi». Musulmonlar qurultoylarida Turkistonga muxtor jumxuriyati maqomi berish to'g'risidagi kabul qilingan qarorlar bolsheviklar tomonidan inkor qilindi.

1917 yil 15 noyabr kuni Toshkentda soldat, ishchi va krestyanlar deputatlari Sovetining o'lka s'ezdi xokimiyat shu Sovet ko'liga o'tganligini bayon qildi. O'lka Soveti tuzgan xukumat tarkibida mahalliy aholi vakilladan^ bir kishi ham yuk edi. S'ezd qabul qilgan deklarasiyada bayon etilishicha «X,ozirgi vaqtda musulmonlarni o'lka inqilobiy hokimiyatining oliy tashkilotiga kiritish maqsadga muvofiq emas, chunki mahalliy aholining soldat, ishchi va krestyanlar Sovetlari hokimiyatiga munosabatlari noaniq, shuningdek, mahalliy aholi orasida proletar sinfiy tashkilotlari bo'lmagani tufayli ular o'lkaning oliy hokimiyatida vakolat tashkil etib, fraksiyaning madadiga tayana olmaydilar».

1917 yil 12-15 noyabrda «Shurai Ulamo» rahbarlaridan Sherali Lapinning tashabbusi bilan o'tgan «Turli musulmon guruxlarining birlashgan majlisi» «Turkistonda hokimiyatni tashkil ztish tugrisida» gi masalani muxokama qildi va Sovetlar hokimiyatiga munosabatini bayon qildi. qabul qilingan qarorda

«Xokimiyatning maxalliy aholi manfaati uchun deyarli zid boʻlgan begona va oʻtkinchi, tasodifiy kishilar guruxi - xarbiylar, ishchilar va krestyanlar tashkilotlari koʻlida boʻlishi demokratik qoidalar talabiga javob bermaydi va mahalliy aholiga xalqlarning oʻz taqdirini oʻzi belgilash asosida tugʻri hayot koʻrishgafolat bermaydi", Turkiston milliy madaniy muxtoriyat huquqiga ziddir», deb topildi. 1917 yil, 27 noyabr IV ulka musulmonlari favqulodda s'ezdi oʻtkazildi. S'ezd «Kukon muxtoriyati» ni e'lon qildi. Bu Turkiston mustaqilligini tiklashga karatilgan kurashning dastlabki ifodasi edi.

Jadidlar s'ezdida faol -ishtirok qildilar. Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishiga uz xissasini kushdilar. Maqola va murojaatnomalarda ular muxtoriyatni himoya qilishga chakirdilar. Bexbudiy Turkiston xalqiga murojaat qilib yozgan zdi: "Turkiston xalqi ittifoq etsa qon tukilmas. Yeri va amloq ham taqsimlanmay qolur. Din ham rivoj topur. Butun Turkiston ittifoq 15 millionlik bir quvvat imloga kelurki, munga yer titraydur. Agar soʻzimni faximlata olgan boʻlsam oʻzumni baxtlik xisoblardim». Xulosa oʻrnida shuni aytish joizki, sovet mustamlakasi davrida, unga qarshi va vatan mustaqilligi yoʻlida koʻtarilgan har qanday bosh ayovsiz kesilayotgan bir paytda bizning ota bobolarimiz barcha masʼuliyatni oʻz yelkasiga olib yosh avlodni ilmlil qilib, jaholat botqogʻidan qutqarishga qilgan harakatlari albatta bu eng katta qahramonlikdir. Bu davrda yaratilgan asarlar oʻsha davr insonlaridan qolgan maʼnaviy yodgorliklar bizning eng qimmatli xazinamizdir. Sovet mustamlakachilik zulmi ostida ezilayotgan xalqni uygʻotib, ilm maʼrifatli qilib, oʻz erkiga ega boʻlishga undab ularning tomirida aslida qanday insonlarning qoni oqayotganligini singdirib hozirgidek goʻzal zamonga yetib kelishimiz uchun oʻzlarining umrini fido qilgan jadidlarimiz qoldirgan asarlarni kelajak avlodga yetkazib berish bizning boʻynimizdagi qarzdir. Ayniqsa bizning tarixdan davom etib kelayotgan milliy vatanparvarlik gʻoyalarimizdan choʻchib ayrim milliy qadriyatlarimiz uygʻunlashgan asarlarni oʻqish taqiqlangan, Turkiy xalqlarni birlashtirib turgan Islom dini keskin qoralangan davrda xalqni maʼrifatga undovchi asarlar, pyesalar yozish bu haqiqiy jasorat namunasidir

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Begali Qosimov (1942-2004)

"Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti" (1990-yillar)

"Ismoil Gasprinskiy" (1992)

"Maslakdoshlar" (1994) (Fitrat, Choʻlpon, Usmon Nosir ijodiga bagʻishlangan)

"Jadidchilik: Tanlangan asarlar"

Dilbar Alimova

"Jadidchilik: Tarixiy haqiqat" (2000-yillar)

"Turkistonda jadid ayollar harakati"

Shirin Agzamxo‘jayeva

"Jadidlar va Chor Rossiyasi"

<https://uz.wikipedia.org/static/images/mobile/copyright/wikipedia-wordmark-uz.svg>